

TEDVİN DÖNEMİ ÖNCESİ AHKÂM AYETLERİNİN TEFSİRİ

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ALABALIK¹

ÖZET

Bu çalışma, Hz. Peygamber döneminden başlayarak, tedvin öncesi dönemde ahkâm âyetlerinin nasıl tefsir edildiği incelenmektedir. Makalede öncelikle ahkâm âyetleri kavramı üzerinde durulmuş, akabinde ahkâm âyetlerinin sayısı ile ilgili ulemanın görüşlerine yer verilmiştir. Mukâtil b. Süleyman'ın beş yüz ahkâm âyeti olduğunu savunduğu, Mâverdî ve Gazzâlî'nin bu tespiti kabul ettiği kaydedilmiştir. Diğer taraftan ulema arasında beş yüz sayısı üzerinde bir ittifak bulunmamaktadır. Şevkânî başta olmak üzere birçok müfessir bu konuda net bir sayı vermekten kaçınmıştır. Ahkâm âyetlerinin bir kısmı Kur'ân'ın nüzûlü döneminde bizzat Hz. Peygamber tarafından açıklanmıştır. Ancak Hz. Peygamber'in âyetlerin ne kadarlık bir kısmını açıkladığı hususunda müfessirler arasında ihtilaf bulunmaktadır. Nübüvvet döneminde ahkâm âyetlerinin tefsiri Kur'ân ve hadisle sınırlıdır. Sahâbe ve tabiîn döneminde ise farklı anlayışların ortaya çıktığı, bazı âyetlerin farklı şekillerde yorumlandığı tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Tefsir usulü, Ahkâm âyetleri, Tedvin Öncesi, İhtilaf

INTERPRETATION OF THE VERSES OF THE AHKAM BEFORE THE TEDVIN PERIOD

Assist. Prof. Ahmet ALABALIK

ABSTRACT

This study explores how the verses of legal rulings were interpreted before the era of written documentation, starting from the time of Prophet Muhammad. In the article, the concept of legal rulings (ahkâm) verses is first discussed, followed by presenting the views of scholars regarding the number of these verses. According to Mukatil ibn Sulayman, the number of verses of legal rulings is five hundred. It is worth noting that al-Mawardi and al-Ghazali concur with this assertion. However, it is worth mentioning that there is no consensus on the exact number of these verses, as many commentators refrained from specifying a precise number. The legal rulings verses were explained by the Prophet Muhammad himself during the revelation of the Quran. Nevertheless, there is disagreement among scholars about the proportion of verses that the Prophet Muhammad explained. During the prophetic era, the interpretation of legal rulings verses was limited to the Quran and Hadith. In the era of the Companions and the Tabi'in, different understandings emerged, and the same verses were interpreted in various ways.

Keywords: Tafsir, Usul al-Tafsir, Ayat al-Ahkâm, Before The Compilation, Disagreement.

¹ Yalova Ün., İlahiyat Fak., ORCID ID: 0000-0001-6849-4623, ahmetalabalik@hotmail.com
Araştırma Makalesi/Research Article, Geliş Tarihi/Received: 06/09/2023–Kabul Tarihi/Accepted: 05/10/2023

GİRİŞ

Kur'ân-ı Kerîm, insanın dünya ve âhiret saadetini temin etmeye yönelik âyetler içeren Allah Teâlâ'nın son buyruğudur. Kur'ân'da inanç, ahlâk, kıssa, öğüt, dua, tarihsel veriler, bilime ışık tutacak bilgiler, uyarı ve müjdenin yanı sıra ukûbât, hukuk ve muamelât gibi fikhî konular da yer almaktadır. Tebliğin ilk yıllarında inanç merkezli âyetler daha fazla dikkati çekerken, Medine döneminde hukukî hususların ön plana çıkmıştır. Nitekim Medine'de Müslümanlar bir yönetim kurmuş, sosyal, siyasi, ekonomik ve askerî alanlarda çeşitli problemlerle karşılaşmışlar ve bunlara çözüm aramışlardır. Nüzûl sebepleri incelendiğinde ahkâm âyetlerinin çeşitli problemlere çözüm niteliğinde nâzil olduğu anlaşılmaktadır. Makalede tedvin öncesi dönemde ahkâm âyetlerinin yorumlanma durumu, Hz. Peygamber tarafından âyetlerin açıklanma şekli, sahâbe ve tabiîn ahkâm âyetlerinin tefsirinde izledikleri metot incelenecektir.

Makalede öncelikle 'ahkâm âyetleri' mefhûmuyla alakalı olan fıkıh, tefsir, ahkâm, fikhu'l-Kitâb kavramları incelemektedir. Akabinde ahkâm âyetlerinin sayısı ile ilgili müfessirlerin görüşü araştırılmış bu konudaki ihtilaflar tespit edilmiştir. Sonrasında "Hz. Peygamber zamanında ahkâm âyetlerinin açıklanması" ve "sahâbe ve tabiîn zamanında ahkâm âyetlerinin tefsiri" başlıkları altında tedvin öncesinde ahkâm âyetlerinin yorumlanma usulü araştırılmıştır.

Ahkâm âyetleri tedvinden hemen sonra müstakil kitaplara konu olduğundan günümüze kadar önemli bir literatür oluşmuştur. Son dönemde yapılan akademik çalışmalarda ise çok sayıda makale ve onlarca lisansüstü tez kaleme alındığı görülmektedir. Çalışmalar arasında Adem Yerinde ve Fatma Solaker tarafından hazırlanan doktora tezlerinin olduğu da belirtilmelidir.² Zikredilen çalışmaların daha çok belli bir müfessirin ahkâm âyetlerine yaklaşımını içerdiği kaydedilebilir. Bu makalede ise tedvin öncesi ahkâm âyetlerine yaklaşımın niteliği ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. İLGİLİ KAVRAMLAR

Fıkıh: Fe-kaf-he (ف ق ه) harflerinden oluşan fıkıh, sözlükte bir şeyi idrak etmek ve bilmek demektir. Araplar arasında, "bir şeyi en fikhî manasına göre anladım", "her ilmin bir fikhü vardır" gibi cümleler meşhurdur. Fıkıh fiil olarak kullanıldığında öğretmek, belletmek, haberdar etmek gibi anlamlar da ihtiva etmektedir. Bu anlamda "sana bir şey öğrettim"³ manasında (أفقهتك الشيء) denilmektedir. *Lisân-ı Arap*'ta fikh, fehm ilişkisi üzerinde de durulmuştur. Bu cihetle fıkıh bir şeyi anlamayı da içermektedir.

² Adem Yerinde, *Ahkâm Ayetlerinin Tefsirinde Sünnetin Yeri* Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997); Fatma Solaker, *Zemahşeri'nin Keşşaf Tefsirindeki Ahkâm Ayetlerini Yorumlama Metodu* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019).

³ Ahmed b. Muhammed Ebu'l-Abbâs, *el-Misbâhu'l-munîr* (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, t.y.), 2/479.

Kelimenin Kur'an'da geçtiği yerlerde lugavî manasıyla kullanıldığı söylenebilir.⁴ Aynı durum hadis literatüründe de görülmektedir. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in İbn Abbas'a olan şu duası meşhurdur: "Allah'ım onu dinde fâkih kıl ve ona te'vili öğret."⁵ Hadisin açıklamasında fikh kelimesi, dini konuları idrak edip doğru bir şekilde anlayan şekilde yorumlanmıştır. Hz. Peygamber sonrasında fikh kelimesi dinî ilimlerden birisi için kullanılan özel bir terim haline gelmiştir. İlk dönemlerde helal ve haramı bilen kişilere fikh bilen anlamında 'fâkih' denmiştir.⁶ Daha sonraları fikh, ibadet, muâmelât ve ukûbât gibi konuları ihtivâ eden İslâmî ilimlerden birisinin özel adı haline almıştır.⁷ Geç dönem âlimleri arasında yaygın olan tarif, Subkî'nin (ö. 756/1355) "tafsili delillerle elde edilmiş şer'i hükümleri bilmektir"⁸ şeklindeki tanımıdır.

Tefsir: f-s-r (ف س ر) kökünden tef'îl bâbında türeyen bir kelimedir. Lugatta, açıklamak, izah etmek, keşif yapmak anlamındadır. Kelime, Kur'an Kerim'de beyan ve keşif anlamında kullanmıştır. Allah şöyle buyurmuştur: "Onlar sana hiçbir misal getirmezler ki (buna karşılık) sana gerçeği ve en güzel açıklamayı getirmiş olmayalım."⁹ Bu lugavî anlamın yanında tefsir kelimesi zamanla "Kur'an-ı Kerim âyetlerini açıklamayı ve yorumlamayı ifade eden terim; Kur'an âyetlerini yorumlama ilmi ve bu alandaki eserlerin ortak adı" halini aldı.¹⁰ Zerkeşi'nin tanımına göre; tefsir, Hz. Peygambere indirilmiş olan Allah'ın kitabını anlamayı sağlayan, manalarını açıklayan, gerekli hüküm ve emirlerin çıkarılmasına yarayan ilimdir.¹¹ Akabindeyse bu konuda ihtiyaç duyulan ilimleri; bu ilme sahip olabilmek için ; dil, nahiv, sarf, ilmi beyân, fikh usulü, kıraât ve buna ilaveten sebab-i nuzul ile nasih ve mensuhu bilmek gerekmektedir¹², şeklinde sıralamıştır. Âlimlerin geneli ise tefsiri şu şekilde tanımlamaktadır: Kuran-ı Kerim'i, insan gücünün elverdiğince Allah'ın muradının delaleti yönünden incelemektir.¹³

Tefsîr, Kur'an-ı Kerim'in bütünü için kullanılan bir terim iken, bazı âlimler sadece fikhî hüküm bildiren âyetlerin tefsirine odaklanmışlardır. Bu tür tefsirlere tefsir-i âyât-ı ahkâm adı verilmektedir. Âyât, âyet kelimesinin çoğulu olup, Arap dilinde çeşitli anlamlarda kullanılmaktadır.

⁴ et-Tevbe 9/22.

⁵ Süleyman b. Ahmed Taberanî, *el-Mu'cemu'l-kebir* (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994), 10/238.

⁶ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Kahire: Dâru'l-maârif, 1981), 39/340.

⁷ Muhammed Mustafa Şelbî, *el-Medhal fi't-ta'rifât* (y.y.: Dâru'l-nahda'l-Arabiyye, 1985), 31.

⁸ Ebü'l-Hasan Takıyyuddîn 'Alî b 'Abdulkâfi Subkî, *el-İbhâc fi şerhi'l-minhâc* (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, 1984), 1/28.

⁹ el-Furkan 25/33.

¹⁰ Abdullhamit Birşık, "Tefsir", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011), 40/281.

¹¹ Ebü 'Abdullah Bedreddîn Muhammed Zerkeşi, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'an* (Kahire: Mektebetü dâri't-turâs, t.y.), 1/4.

¹² Zerkeşi, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'an*, 1/14.

¹³ Muhammed Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* (Kahire: Mektebetü Vehbe, t.y.), 1/13.

Kur'ân-ı Kerîm'de mûcize¹⁴, delil¹⁵, ibret¹⁶ anlamında kullanıldığı gibi, "Kur'ân-ı Kerîm sûrelerinin belli bölümlerinden her biri için kullanılan bir terim" olarak da kullanılmaktadır.¹⁷ Zerkeşi bu terimi; belli bir ölçüye dayalı, sureler içerisinde sıralanmış kesitler/bölümler halindeki cümleler şeklinde açıklamaktadır.¹⁸ Bir başka tanımında ise; "Kuran surelerinin içinde sıralanmış, belli bir başı ve sonu olan bölümlerdir"¹⁹ ifadeleriyle kaydetmiştir.

Ahkâm ise hüküm kelimesinin çoğuludur. Hüküm lugatta ilim ve fıkıh anlamına gelmektedir. İlim anlamında Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Yahyâ'dan bahsedilirken şu şekilde geçmektedir. "Ona küçükken hüküm verdik."²⁰ Birçok müfessir âyetteki hüküm kelimesiyle ilmin kastedildiğini kaydetmişlerdir. Hikmet kelimesi de aynı kökten gelmektedir. Cürcani bu terimi şu sözüyle tanımlar: Hüküm, bir meseleyi olumlu veya olumsuz yönden başka bir meseleye dayandırmaktır.²¹

Ahkâm ayetleri ve fikhu'l-kitap şeklinde isimlendirilen fikhî tefsir kavramının muhtevasında, âlimler ihtilaf etmişlerdir. Bir görüşe göre ahkâm ayetlerinin incelenmesini ve bu ayetlerden hüküm çıkarma yöntemlerini kapsayan tefsir çeşididir.²² Ahkâm ayetleri terimi ile kastedilen; Allah'ın, fârz, haram, nedb, kerahat ve ibahat gibi şer'i hükümleri muhataplarına beyan ettiği veya fikhî hükümleri emrettiği ayetlerdir. Fikhî tefsir ise hususi olarak fikhî konuları işleyen/ele alan ayetlerdir.²³ Özellikle fakih müfessirler ahkâm ayetlerinin içerik ve delaletlerini tefsir etmek suretiyle farklı kitaplar derlemişlerdir. Bu tür tefsirler, Kuran-ı Kerim'deki, ameli ve fikhî hükümlerle alakalı tefsirlerdir. Esasen fikhî tefsirin içeriği; Kuran'daki şer'i naslar ile fakihlerin bu nasların mana ve delaletlerini ifade etmek amacıyla yaptıkları açıklamalarla sınırlıdır. Şeri hükümlerle kastedilense, mükellefine yani yükümlü kullara ait söz, fiil, anlaşma ve davranışlarla alakalı Allah'ın emirleridir. "Fikhu'l- Kuran" şeklinde de isimlendirilen bu kavramın, hüküm yönünden iki çeşidi vardır:

1- Ahkâmü'l-ibâdât: Namaz, oruç, zekât, hac, nezir, yemin vb. Allah ile insan arasındaki alakayı belirleyen ibadetler anlamına gelir.

2- Ahkâmü'l-muâmalât: Bireyler arası ilişki ve sözleşmeleri, suç ve cezaları belirleyerek, kulun Allahın emir ve yasaklarına uygun yaşamasını hedefleyen hükümlerdir. Başka bir deyişle bu hükümlerle amaçlanan, ferdi ve gruplararası ilişkileri ıslah etmek/düzenlemektir.

¹⁴ Bakara 2/211.

¹⁵ Bakara 2/248.

¹⁶ Bakara 2/248.

¹⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "Ayet", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991), 4/242-243.

¹⁸ Zerkeşi, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*, 1/266.

¹⁹ Muhammed Abdülazim Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân* (Beyrut: Dârü'l-kutubi'l-Arabî, 1995), 1/274.

²⁰ Meryem 19/12.

²¹ Seyyid Şerif Cürcânî, *Ta'rîfât* (Beyrut: Dârü'l-kutubi'l-ilmîyye, 1983), 92.

²² Nureddin İtr, *Ulûmu'l-Kur'ân* (Dimeşk: Matbaatu's-sabâh, 1993), 103.

²³ Muhammed Lütfî Sebbâğ, (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1995), 324.

2. AHKÂM AYETLERİNİN SAYISI

Müfessirler, ahkâm ayetlerinin miktarı konusunda ihtilaf etmişlerdir; bir kısmı bu ayetlerin miktarı konusunda belli bir sayı belirtirken, diğer bir kısmı ise muayyen bir sayı belirtilmesi fikrini doğru bulmamıştır. Ahkâm âyetleri için sayı bildiren âlimler ahkâm ayetlerinin miktarı konusunda da ihtilaf etmişlerdir. Örneğin; Mâverdî; “Allah’ın kitabında bulunan ahkâm ayetlerinin sayısı beş yüzdür”²⁴ diyerek bu âyetlerin miktarını belirtirken Gazzâlî; “bütün kitabı bilmek şart değildir, ahkâmı alakalı ayetleri bilmek yeterlidir ve bu ayetlerin sayısı beş yüzdür” diyerek, Mâverdîyle aynı görüşü paylaşmıştır

Bu görüş, aynı zamanda ahkâm ayetleri hakkında ilk kitabı derleyen Mukatil b. Süleyman’a dayanmaktadır. Muhammed el-Hadr b. El-Hüseyin’in; “Âlimler genel olarak bu miktarı esas almışlardır, nitekim onlar ilk defa ahkâm ayetlerini bir kitapta derleyen ve sayılarını 500 olarak belirten Mukatil b. Süleyman’dan böyle görmüşlerdi.”²⁵ şeklindeki ifadesinden anlaşılacağı üzere diğer âlimelerde bu görüşü takip etmişlerdir. Ebû Bekir İbnü’l-Arabî bu sayıyı biraz daha artırarak altı yüz otuz dört olduğunu belirtmiştir.²⁶

Bazı âlimlerse bu ayetlerin sayısı konusunda daha az miktarlar belirtmiştir. Örneğin İbn Kayyim el-Cevziye bu ayetlerin sayısını yüz elli ile sınırlarken, Sıddık Hasan Han da iki yüz ayet olarak ifade etmiştir. Hudri Bek de onun bu görüşünü takip ederek Kur’ân’da iki yüz küsur ahkâm ayeti olduğunu söylemiştir.²⁷ Ahmed Emin de *Ahkâmu’l-kanuniyye* şeklinde isimlendirdiği ahkâm ayetleri için aynı görüşü tercih etmiş ve bunu “Kanuni ayetler ya da fakihlerin ahkâm ayetleri şeklinde isimlendirdikleri ahkâm ayetlerinin miktarı pek fazla değildir. Kuran’daki ayet sayısı altı bin civarındadır ve bunlardan ancak iki yüz kadarı hükümlerle alakalıdır. Hatta öyle ki, fakihlerin belirttikleri bazı ahkâm ayetlerinin aslında öyle olmadığı görülür”²⁸ şeklinde ifade etmiştir. Sayı belirtme yoluna giden âlimler, belli ayetlerde fikir birliği içinde olsalar bile bu durum bütün ayetlerin tamamı için geçerli değildir. Nitekim bu ayetlerin miktarı konusunda az veya fazla sayılar belirtmek suretiyle ihtilaf etmişlerdir.

Ahkâm âyetleriyle ilgili sayı bildirmeyen âlimler Kur’an ayetlerinin büyük çoğunluğundan hüküm çıkarmanın mümkün olduğunu ve istinbata uygun olmayan ayet miktarının oldukça az olduğunu ifade etmişlerdir. Şevkanî de bu şekilde görüş bildirenlerden biridir: Gazali ve İbnü’l-Arabî’nin Kur’ân’daki ahkâm ayetlerinin sayısına dair beş yüz adet şeklinde belirli bir miktar zikretmeleri, muhkemliği bariz ve kesin olan ayetler için yapılmış bir sınırlama olsa gerektir. Nitekim Kur’ân-ı Kerim’de kendisinde şeri hükümler istinbat edilebilecek ayetlerin sayısı bundan kat kat fazladır.

²⁴ Ali b. Muhammed Mâverdî, *Edebü’l-kâdî* (y.y.:t.y.), 1/541.

²⁵ el-Hıdrü’l-Hüseyin, *Resâilü’s-salâh* (Beyrut: Dârü’n-nevâdir, t.y.), 3/21-22.

²⁶ Abdullah b. Ahmed İbn Kudâme el-Makdisî, *Ravzatu’n-nâzir ve cennetü’l-menâzir* (y.y.: Müessesetü’r-reyyân, 1998), 2/352.

²⁷ Muhammed Hıdrî Bek, *Târihü’t-teşri* (Beyrut: Dârü’l-kutubi’l-ilmîyye, 1994), 28.

²⁸ Ahmed Emin, *Fecrü’l-İslâm* (Beyrut: Dârü’l-kutubi’l-Arabî, 1975), 228.

Bilakis doğru anlayış sahibi kişiler detaylı bir inceleme yaptıklarında, kıssa ve misaller hakkında varid olan ayetlerden bile hükümler çıkarabilir. Muhtemelen bu sınırlamalarıyla kastettikleri mutlak bir miktar değil de hüküm belirtmede öncelikli/bariz delalete sahip ayetlerdir.

Maverdî kendi ifadesinde; bahsi geçen âlimlerin, Mukatil b. Süleyman'ın muhkem ayetleri derlediği eserinde bu ayetlerin sayısını beş yüz şeklinde belirlediği için bu kadarıyla iktifa ettiklerinden bahsetmiştir. Yine Ebû Mansur'un "şer'i hükümlerle alakalı ayetleri bilmek gerekir, ancak vaaz ve kıssaları barındıranları bilmek şart değildir"²⁹ diyerek ayetin zahirinden hüküm istinbat edilebilmesi ancak çok az ayet için geçerlidir şeklindeki maksadı açıklamıştır. İzz b. Abdusselam bu ifadeyi şu sözlerle desteklemiştir: "Kur'an ayetlerinin büyük çoğunluğu ahlak ve güzel edepi kapsayan hükümlerden hali değildir. Kudreti büyük olan Allah hatırlatma ve öğüt barındıran çeşitli misaller vermiştir. Bu misallerden bazıları sevabın bolluğu, amelin azlığı, övgü, yergi ve buna benzer konulara dair hükümler barındırır. Bunların hepsi belli hükümlere işaret eder."³⁰

Zerkeşî de bu görüşü "Ahkâm ayetleri beş yüz adettir." diyerek desteklemiştir. Gazzali ve onun dışındakiler bu şekilde zikretmişlerdir. Razi de bu konuda onları takip etmiştir. Büyük olasılıkla bundan kasıtları sarıh bir şekilde hüküm ifade eden ayetlerdir. Nitekim kıssa ve misallerden hatta bunların dışındaki ayetlerden de birçok ahkâm ayeti tespit edilebilir.³¹ Suyûtî de bu konuda Zerkeşî'nin görüşünü desteklemiştir.³²

Bu görüşü destekleyenler; belirli gerekçelerle ahkâm ayetlerinin sınırlandırılmamasını yanlış bulmuşlardır. Çünkü onlar ayetlerde deklare edilmiş/açıklanmış hükümler ile istinbat edilmiş ahkâmları, kapsayıcı ve bağlayıcı bir şekilde toplamışlardır.

Akrur'un zikrettiği üzere; mutlak manada fikhî hüküm ifade eden şer'i Kur'ân nasları, fukahanın incelemelerine göre çeşitli sınıflara ayrılmıştır:

1. İbadetle alakalı ayetler yüz kırk kadardır
2. Aile düzeni ya da evlilik, boşanma, miras, vasiyet ve yasaklar gibi şahsi durumlarla ilgili ayet sayısı yetmiş kadardır.
3. Muamelat ya da başka bir ifadeyle; alışveriş, icaze, rehin, ortaklık ve borçlanma gibi toplumsal ilişkilerle alakalı ayetler yetmiş kadardır.
4. Cinayet cezaları ve cinayetlerin tahkikiyle alakalı ayetler otuz kadardır.
5. Yargı, şahitlik ve bunlarla alakalı meselelere dair hüküm bildiren ayet sayısı yirmi kadardır.³³

²⁹ Muhammed b 'Alî b Muhammed Şevkânî, *İrşâdu'l-fuhûl ilâ tahkiki'l-hakki min ilmi'l-usûl* (Beyrut: Daru'l-marife, t.y.), 220.

³⁰ Celâleddîn Suyûtî, *el-İtkân* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2000), 229.

³¹ Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*, 2/40.

³² Suyûtî, *el-İtkân*, 668.

³³ Mustafa Akrur, *et-Tefsîr el-Fıkhî* (Cezair: Dârü'l-marife, t.y.), 63.

Nasların da teyit ettiği gibi fikhî hükümler; iki kısım şeklinde muamelat ve ibadetlerle ilgili bilgilerdir. Ahkâm ayetlerini detaylı bir tasnif sonucunda muayyen bir sayıyla sınırlamak pek mümkün gözükmemektedir. Bununla beraber, alimlerin bir kısmı da Kur'ân'ın yanında Hz.

Peygamber'in de hüküm koyma yetkisine sahip olduğunu göz önünde bulundurarak Kur'ân'ın icmâlen ortaya koyduğu hükümleri beyan eden, açık bir şekilde ifade etmediği şeriat konularını ikrar, tekid ve izah yoluyla açıklayan rivâyetleri de dikkate alarak ahkâm ayetlerinin yaklaşık 4500 adede ulaştığı görüşüne varmışlardır. Nitekim ahkâm ayetlerinin sayısı gerek mütekaddimun gerekse de müteahhirun dönemi için ihtilâflı bir mevzu olarak süregelmiştir.

3. HZ. PEYGAMBER ZAMANINDA AHKÂM ÂYETLERİNİN AÇIKLANMASI

Fikhî tefsirin, ortaya çıkışından itibaren günümüze kadar çeşitli evrelerden geçtiği söylenebilir. Bu evreleri; Nübüvvet dönemi, Sahâbe - Tabîin devri ve Tedvin çağından günümüze kadar ki dönem olmak üzere icmâlen üç merhaleye ayırmak mümkündür.

Vahiy, insanlığın hidayetten uzak yaşadığı bir zamanda inmiştir. Kur'ân, batılı ortadan kaldırmak ve hakkı ikame için gönderilmiştir.³⁴ Bu sebebe binaen Kur'ân'da bunu gerçekleştirmeye yönelik pek çok hüküm bulunmaktadır.

HZ. Peygamber döneminde dinin yegâne mercii Hz. Peygamber idi. Bu bağlamda sahabîlerin Kur'ân hakkında bir sorusu olduğunda açıklamasını Hz. Peygamber'e sorarlardı. Şu ayetin onun bu görevine delâlet ettiği kaydedilebilir: "O peygamberleri apaçık delillerle ve kutsal metinlerle gönderdik. İnsanlara indirdiklerimizi kendilerine açıklaman için ve (ola ki üzerinde) düşünürler diye sana da uyarıcı kitabı indirdik."³⁵ Sünnet kaynaklarında, Hz. Peygamberin Kuran-ı Kerim ayetlerine dair yaptığı tefsirlerin toplandığı bâblar vardır.³⁶ Bu tefsirlerin aşağıda belirtildiği gibi çeşitli yönere sahip olduğu söylenebilir

- Kur'ân'daki mücmel ayetlerin beyanı: Hz. Peygamber, Kur'ân'daki mücmel âyetlerin hükümlerini açıklamıştır. Namaz rekâtlarının sayısı, namaz vakitleri gibi hükümlerle, zekât, oruç, hac ve muamelata dair emirlerin tafsilatları bu duruma örnek olarak zikredilebilir.

- Kuran'da emredilen hükümlerin desteklenmesi: Hz. Peygamber, Kur'ân'daki bazı açık emirlerin ifâ edilmesine yönelik açıklamalar yapmıştır. Namaz kılınmasının önemi, zekât, oruç ve haccın vâcip olduğunun belirtilmesi bu hususa örnek olarak zikredilebilir. Söz gelimi Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: İslam beş esas üzerine bina edilmiştir. Bunlar; Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in O'nun elçisi olduğuna şahitlik etmek, namaz kılmak, zekât vermek, ramazanda oruç tutmak ve imkan bulanın Kâbeyi ziyaret etmesidir.³⁷

³⁴ el-İsrâ 17/81.

³⁵ en-Nahl 16/44.

³⁶ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/4.

³⁷ Buhari, Kitâbul İman, 1.

- Kur'an'da yer alan hükümlere ek hükümler açıklamak: Kadının teyzesi ve halasının üzerine nikahlanmasının haramlığı, evcil eşeğin haram kılınması bu duruma örnek olarak zikredilebilir.

Müfessirler, Hz. Peygamberin Kur'an'ın ne kadarını tefsir ettiği konusunda üç farklı görüş belirtmişlerdir.³⁸ Birincisine göre, Allah'ın Resülü Kur'an'ın tamamını tefsir etmiştir. İkincisine göre, Kur'an'ın çok azını tefsir etmiştir. Üçüncüsüne göre ise Kur'an'ın yarısına kadarını tefsir etmiştir.

Zehebî ulemanın bu ihtilafları hakkında yaptığı beyanda şunu ifade eder: “Âlimler, Hz. Peygamberin ashabına tefsir ettiği ayetlerin miktarı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Onlardan bazıları demiştir ki; Hz. Peygamber ayetlerin lafızları gibi manalarını da ashabına beyan etmiştir. Bu görüşü savunanların başında İbn Teymiyye gelmektedir. Başka bir grup ulema ise Resulullah'ın ancak çok az ayetin manasını açıkladığına dair görüş belirtmiştir. Bunların başında ise Huveyyi ve Suyûfî gelmektedir.”³⁹ Zehebi zikredilen iki görüşü zikrettikten sonra kendi görüşünü şöyle ifade eder: “Şahsımın meylettiği görüş bu iki görüşün ortasıdır ve derim ki; Resulullah, ashabı için Kur'an'ın anlamını birçok defa açıklamıştır. Sahih hadis kitapları buna delildir. Ancak Kur'an'a ait bütün ayetleri açıklamış değildir. Çünkü onda sadece Allah'ın bildiği manalar olduğu gibi, bunun yanında âlimlerin de bilebildiği, Arapların dilleri dolayısıyla anlayabildiği ve yine herkesin bilip anlayabileceği anlamlar da vardır.”⁴⁰

Hz. Peygamberin açıkladığı âyetler arasında fikhî hükümler barındıran ayetlerin açıklaması da vardır. Ayetlerin mücmel olanlarını açıklamış, mutlak olanları mukayyed kılmış, mufassal olanları te'kit etmiştir. Buna dair birçok örnek vardır. Birkaç tanesini şu şekilde zikredebiliriz:

- “Artık namazı dosdoğru kılın, zekâtı verin ve Allah'a sarılın. O, sizin sahibinizdir. O, ne güzel sahip, ne güzel yardımcıdır!” şeklindeki Allah'ın namaza dair mücmel emrini Resulullah; namazı beni gördüğünüz şekilde kılın⁴¹ ve yine hac vazifelerini benden öğrenin, şeklindeki sözleriyle tefsir etmiştir.⁴²

- “Hırsızlık eden erkek ve kadının, yaptıklarına karşılık bir ceza ve Allah'tan bir ibret olmak üzere ellerini kesin. Allah izzet ve hikmet sahibidir.” âyetinde "el" lafzı mutlak olarak gelmişken, Resulullah bu elin sağ el olduğunu belirterek bu hükmü mukayyed kılmıştır.

- Kur'an-ı Kerim'de mufassal olarak gelen bir emri destekleyici nitelikte gelen tefsirler vardır. Örneğin Resulullah'ın şu sözü buna misaldir: Gönül hoşluğu ile verilmedikçe bir müminin malı (başkasına) helal olmaz. Bu söz şu ayeti destekleyici niteliktedir: “Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda batıl yollarla yemeyin. Ancak karşılıklı rıza ile yapılan ticaretle olursa başka.

³⁸ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/39.

³⁹ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/39.

⁴⁰ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/42.

⁴¹ Buhârî, *el-Ezân*, 18.

⁴² Müslim, *el-Hacc*, 310.

Kendinizi helâk etmeyin. Şüphesiz Allah, size karşı çok merhametlidir.”⁴³ Yine Resulullah’ın; Ey insanlar kadınlar konusunda Allah’tan korkun, onlar sizin elinizde olan zayıf kimselerdir. Sizler onları Allah’ın emaneti olarak aldınız. Allah’ın sözü ile üzerine alıp kendinize helal kıldınız.⁴⁴ Şeklindeki hadisi Allah’ın şu sözünü açıklamaktadır: “Ey iman edenler! Kadınlara zorla mirasçı olmanız size helâl değildir. Açık bir hayâsızlık yapmış olmaları dışında, kendilerine verdiklerinizin bir kısmını onlardan geri almak için onları sıkıştırmayın. Onlarla iyi geçinin. Eğer onlardan hoşlanmadıysanız, olabilir ki, siz bir şeyden hoşlanmazsınız da Allah onda pek çok hayır yaratmış olur.”⁴⁵

Fikhî tefsir, nübüvvet asrında mevcuttu ancak Kur’ân ve sünnetle sınırlıydı. Nitekim Kur’ân ayetlerinin bazıları bazısını açıklamaktaydı; bu ayetlerin peş peşe tek bir sigada geldikleri de olurdu, birbirinden farklı ve uzak yerlerde geldikleri de vakiydi. Bunun yanında Resulullah kendisi de söz, fil ve ikrarları ile ahkâm ayetlerini tefsir ederdi.

4. SAHÂBE VE TABİİN DÖNEMİNDE AHKÂM ÂYETLERİNİN TEFSİRİ

Bu dönem Resulullahın (s.a.v) vefatı ile başlamıştır. Sahâbe büyük bir dil istidatına sahip olmalarının yanında ayetlerin nüzul sebeplerini de çok iyi bilmekteydi. Vahyin inişine şahit olmuş, Allah resulüne arkadaşlık etmiş, Kur’ân-ı Kerim’in indiği ortamı iyi bir şekilde anlamışlardır. Tüm bunlar onların ahkâm ayetleri dahil Kur’ân ayetlerinin birçoğunu en iyi şekilde anlamalarını sağlamıştır. Bazı ayetleri anlamakta zorlandıklarında ise Resulullah’a sormuşlar, bazen zaruret durumundan ötürü içtihadı başvurmışlar, Allah Resulü de onların içtihadını ikrar etmiş veya düzeltmiş, bu da takrîf sünneti olarak tabir edilmiştir.

Ancak Resulullahın vefatından sonra Sahâbe, Kur’ân’ı ve sünneti ondan miras almıştır. Fikhî tefsir ve ahkâm âyetlerinin açıklamaları da buna dahildir. Onların döneminde de şeri hükümlere ihtiyaç duyan bazı meseleler ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine kitap ve sünneti esas alarak içtihat etmişlerdir. Zehebî bu dönemde var olan fikhî tefsir hakkında yaptığı açıklamada şöyle der: “Resulullah vefat ettikten hemen sonra Müslümanların doğru şeri hükümler vermelerini gerektiren bazı hadiseler gerçekleşti. Şer’î hüküm istinbat etmek için başvurdukları ilk kaynak evvela Kur’ân-ı Kerim olmuştur. Ayetlerini inceleyip aklen ve kalben tarttıktan sonra eğer karşılaştıkları bu problemlere uygun düşüyorsa hemen uygulamaya almışlardır. Eğer bu mümkün değilse sünnete başvurmışlardır. Onda da şer’î bir hüküm bulamadıkları takdirde içtihad etmişler, kitap ve sünnet’in ortaya koyduğu esasların ışığında görüşlerini bildirmişlerdir.”⁴⁶

⁴³ en-Nisâ 4/29.

⁴⁴ Ebû Dâvud, el-Menâsik, 56.

⁴⁵ en-Nisâ 2/219.

⁴⁶ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 2/319.

Kendilerine bir soru sorulduğunda veya karşılaştıkları bir probleme çözüm üretmek ve şer'î hükümler bulmak için yaptıkları içtihatlarda hususen ahkâm ayetleri olmak üzere Kur'ân naslarının tefsirlerine başvurmaktaydılar. Örnek olarak, Hz. Ebubekir "Kelale" lafzını oğlu ve babası olmayan kimse olarak yorumlamıştır. Ayrıca bu yorumu yaparken bir hata olduysa suçun kendisinde olduğunu dile getirmesi de sahâbenin Kur'ân hakkında konuşurken ne denli titiz olduklarını göstermektedir.

Sahâbenin bazı konularda ittifak etmeleri ve bazı meselelerde ihtilafa düştükleri görülmektedir. Zehebî bu konuda şunu ifade eder; şu da var ki sahâbeler kendi görüşlerine göre ahkâm ayetlerinden çıkarılan hükümler konusunda yeri gelir ittifak ederlerdi kimi zaman da ayetlerin manasında ihtilaf ederler ve mütalaa ettikleri meselelerde görüş ayrılığına düşerlerdi.⁴⁷ Buna örnek vermek gerekirse, kocası vefat eden hamile kadının iddeti konusunda Hz. Ali ve Hz. Ömer ihtilaf etmişlerdir. Hz. Ömer iddetinin hamilelik dönemi süresince olduğuna hükmetmiş, Hz. Ali ise iddet müddetinin o iki sürenin en uzununu kadar yani doğum yapana kadar, ya da 4 ay 10 gün olduğu şeklinde hüküm vermiştir. Bu ihtilafın sebebi ise Kur'ân Kerim'in iki 'âm' ayetidir. Allah Teâlâ boşanmış hamile kadının iddet süresini hamilelik süresi şeklinde belirlemiştir. Kadınlardan âdetten kesilmiş olanlarla, henüz âdet görmeyenler hususunda tereddüt ederseniz, onların bekleme süresi üç aydır. Hamile olanların bekleme süresi ise, doğum yapımlarıyla sona erer. "Kim Allah'a karşı gelmekten sakınırsa, Allah ona işinde bir kolaylık verir."⁴⁸ Şu ayette ise iddet müddetini vefattan sonra 4 ay 10 gün şeklinde kılmıştır. "İçinizden ölenlerin geride bıraktıkları eşleri, kendi kendilerine dört ay on gün (iddet) beklerler. Sürelerini bitirince artık kendileri için meşru olanı yapımlarında size bir günah yoktur. Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır."⁴⁹

Hz. Ali'ye göre ayetlerin ikisi de farklı unumlara has olarak indirilmiştir. Bu durumda o, iki ayetle birlikte hüküm vermiştir. Hz. Ömer ise talak ayetinin vefat ayeti için muhassas olduğu yönünde görüş belirtmiştir. Hz. Ömer'in görüşünü Sebia binti el-Haris el-Eslemi hakkında varid olan hüküm destekleyicidir. Onun kocası vefat etmiştir. Kocasının vefatından 5 ay 20 gün sonra doğum yapmıştır. Akabinde Resulullah evlenmesine izin vermiştir.

Vuku bulan başka bir ihtilaf ise İbn Abbas ve Zeyd bin Sabit'in, ardında sadece eşi ve ebeveynini bırakarak vefat eden birinin mirasının taksimi konusundaki görüş ayrılığıdır. İbn Abbas bu mevzuda mirasın yarısını eşine, 3'te birini anneye, geri kalanını da babaya taksim edecek şekilde Nisa suresinin şu ayetine dayanarak hüküm vermiştir: Allah, size, çocuklarınız (ın alacağı miras) hakkında, erkeğe iki dişinin payı kadarını emreder. (Çocuklar sadece) ikiden fazla kız iseler, (ölenin geriye) bıraktığının üçte ikisi onlarındır. Eğer kız bir ise (mirasın) yarısı onundur. Ölenin çocuğu varsa, geriye bıraktığı maldan, ana babasından her birinin altında bir hissesi vardır. Eğer çocuğu yok da (yalnız) ana babası ona varis oluyorsa, anasına üçte bir düşer.

⁴⁷ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 2/319.

⁴⁸ et-Talak 65/2.

⁴⁹ Bakara 2/234.

Eğer kardeşleri varsa, anasının hissesi altıda birdir. Zeyd b. Sabit ve onunla birlikteki diğer sahâbeler kadının, kocanın payından kalan miktarın üçte birini alacağı yönünde fetva vermişlerdir. Nitekim Anne ve Baba, erkek ve kadın olarak tek cihetten varistirler ve erkeğin payı iki kadının payına eşittir.⁵⁰

Sahâbe arasında vuku bulan görüş ayrılıkları özellikle ahkâm ayetleri olmak üzere her bir sahâbenin Kur'an naslarından ve onunla alakalı harici delillerden anladıklarına göre meydana gelmektedir. Görüş ayrılıkları kendisinden sonraki dönemlere kıyasla oldukça azdır. İhtilafa düşen herkes esasen sadece mutlak doğruyu murad etmiştir. Bu ihtilaflar ahkâm ayetlerini anlamadaki ilk ihtilaf tohumları olmuşlardır.

Tabiîn döneminde meydana gelen yeni hadiselerle rağmen bu dönem Sahâbe dönemiyle bağlantılıydı. Onların dönemi sahâbe devrinin bir benzeri olması sebebiyle tabiîn büyüklerinin yaşadığı süre içerisinde farklılık gösterir. Ancak tabiîn döneminin sonuna gelecek olursak, bu dönemde çeşitli yeni hadiseler ve vakıalar meydana gelmiştir. Öyle ki bunlar, toplum inancının ve problemlerinin çeşitlenmesi sebebiyle Kur'ân-ı Kerim'den hüküm istinbat etme usullerinde âlimleri yeni arayışlara ve fikirlere itmiştir.

Yine Tabiîn, sahâbenin bıraktığı ilmi almış ve onu sonraki nesillere ulaştırmıştır. Ahkâm ayetleri üzerinde yaptıkları içtihatlarda bazen sahâbeye uygun görüşler bildirmişler bazen de muhalefet etmişlerdir. Kendi aralarında da bazen ittifak etmişler bazen de ihtilafa düşmüşlerdir.

Belli başlı yazıtların dışında sahâbe ve tabiîn devri ahkâm ayetlerini tesfiri konusunda herhangi bir müstakil kitap derlenmeden hicri ikinci asrın ortalarında sona ermiştir. Bunu Zehebi şöyle ifade eder: Fikhî tefsir hakkında yazılmış eserleri araştırdığımızda neredeyse tedvin döneminden önce yazılmış bir eser bulamıyoruz. Çeşitli eser sahiplerinin rivayetlerde buldukları, sahâbe ve tabiîn nakillerini içeren küçük çaplı kitabeler bunun dışındadır.⁵¹

Bu dönemde tefsir genel olarak şefevi rivayet yoluyla nakledilen, kaynağına ulaşan muttasıl senedleri olan, fikhî ve hadis kitaplarında bulunan rivayetler şeklinde kalmıştır.

SONUÇ

Fikhî tefsir kavramıyla, ahkâm âyetleri kavramının aralarında umum-husus olacak şekilde anlaşılması mümkündür. Fikhî tefsir daha geniş bir anlam ifade ettiği, ahkâm âyetlerinin bunların içerisinde yer aldığı görülmektedir. Buradan yola çıkarak, fikhî tefsire konu olan âyet sayısının ahkâm âyetlerinden daha fazla olduğu söylenebilir.

⁵⁰ Zeynu'd-dîn 'Abdurrahmân b. Ahmed İbn Receb el-Hanbelî, *Câmiul ulûm ve'l-hukm* (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1408 h.), 265.

⁵¹ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/321.

Ahkâm âyetlerinin sayısı ulema arasında ihtilafli bir konudur. Bu konuda ilk defa sayı bildiren müfessirin Mukâtil b. Süleyman olduğu anlaşılmaktadır. Ona göre ahkâm âyetlerinin sayısı beş yüzdür. Mâverdî ve Gazzâlî gibi bazı âlimlerin onu takip ederek aynı sayıyı verdikleri görülmektedir. Diğer taraftan bazı müfessirler farklı rakamlar vermişlerdir. Bundan yola çıkarak ahkâm âyetleri için belli bir sayı verilmemesi gerektiğini dile getirebiliriz. Bu görüş Şevkânî gibi birçok müfessir tarafından dile getirilmiştir.

Hız Peygamber zamanında ahkâm âyetlerinin tefsiri yine onun âyetleri yorumlamasından ibaretti. Hız Peygamber'den nakledilen hadisler dikkate alındığında âlimlerin onun ahkâm âyetlerinin ne kadarını tefsir ettiğiyile ilgili ihtilafa düştükleri görülmektedir. Bu konuda "tamamını tefsir etti" diyenler, "birçoğunu tefsir etti" diyenler ve "pek azını tefsir etti" diyenler olmak üzere üç görüş ortaya çıkmıştır. Zehebî tarafından da savunulan "birçoğunu tefsir etti" görüşünün daha isabetli olduğu kaydedilebilir. Nitekim Hız Peygamber'in temel misyonlarından birisinin dini açıklama olduğu göz önünde bulundurulduğunda onun birçok âyeti açıklamış olması beklenen bir durumdur. Ayrıca hadis literatürü bu görüşü desteklemektedir.

Sahâbe döneminde ahkâm âyetlerinin tefsir edildiği görülmektedir. Bu tefsirlerin bazıları sahâbenin Kur'ân diline vukûfiyeti sebebiyle şahsi yorumlarını içerirken, bir kısmı âyetin açıklamasının Hız Peygamber'den nakledilmesinden ibaretti. Bu dönemde bazı âyetlerin tefsirinde sahâbe arasında ihtilaf olduğu da görülmektedir. Aynı durum tabiîn dönemi içinde geçerli olmakla beraber, bu dönemde daha fazla âyetin yorumlandığı ve daha fazla ihtilafın ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Ahmed Emin. Fecrül-İslâm. Beyrut: Dârü'l-kutubî'l-Arabî, 1975.
- Akrur, Mustafa. et-Tefsîr el-Fikhî. Cezair: Dârü'l-marife, t.y.
- Birşık, Abdulhamit. "Tefsir". TDV İslâm Ansiklopedisi. 281-290. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. Ta'rîfât. Beyrut: Dârü'l-kutubî'l-ilmîyye, 1983.
- Ebu'l-Abbâs, Ahmed b. Muhammed. el-Misbâhu'l-munîr. 2. Beyrut: Dârü'l-kutubî'l-ilmîyye, t.y.
- el-Hıdrü'l-Hüseyin. Resâilü's-salâh. Beyrut: Darü'n-nevâdir, t.y.
- Hıdrî Bek, Muhammed. Târihü't-teşrî. Beyrut: Dârü'l-kutubî'l-ilmîyye, 1994.
- İbn Kudâme el-Makdîsî, Abdullah b. Ahmed. Ravzatü'n-nâzır ve cennetü'l-menâzır. y.y.: Müessesetü'r-reyyân, 1998.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. Lisânü'l-Arab. Kahire: Dârü'l-maârif, 1981.
- İbn Receb el-Hanbelî, Zeynu'd-dîn 'Abdurrahmân b. Ahmed. Câmiul ulûm ve'l-hukm. Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1408 h.
- İtr, Nureddin. Ulûmu'l-Kur'ân. Dimeşk: Matbaatu's-sabâh, 1993.
- Mâverdî, Ali b. Muhammed. Edebü'l-kâdî. y.y.: t.y.
- Sebbâğ, Muhammed Lütî. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1995.

- Solaker, Fatma. Zemahşerînin Keşşaf Tefsirindeki Ahkâm Ayetlerini Yorumlama Metodu. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Subkî, Ebû'l-Hasan Taqîyyuddîn 'Alî b 'Abdulkâfi. el-İbhâc fi şerhi'l-minhâc. 3. Beyrut: Dârü'l-kutubî'l-ilmîyye, 1984.
- Suyûtî, Celâleddîn. el-İtkân. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2000.
- Şelbî, Muhammed Mustafâ. el-Medhal fi't-ta'rîfât. y.y.: Dâru'l-nahda'l-Arabiyye, 1985.
- Şevkânî, Muhammed b 'Alî b Muhammed. İrşâdu'l-fuhûl ilâ tahkîk'l-hakki min ilmi'l-usûl. Beyrut: Daru'l-ma'rife, t.y.
- Taberanî, Süleyman b. Ahmed. el-Mu'cemu'l-kebîr. 25. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1994.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ayet". TDV İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991.
- Yerinde, Adem. Ahkâm Ayetlerinin Tefsirinde Sünnetin Yeri. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. et-Tefsîr ve'l-müfessirûn. Kahire: Mektebetü Vehbe, t.y.
- Zerkeşî, Ebû 'Abdullah Bedreddîn Muhammed. el-Burhân fi ulûm'l-Kur'ân. Kahire: Mektebetü dârî't-turâs, t.y.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. Menâhilü'l-irfân. Beyrut: Dârü'l-kutubî'l-Arabî, 1995.